

आपल्यासारखे सुबुद्ध आपण एकटेच
आहोत का ?

पृथ्वी पलीकडील सजीव सृष्टी

डॉ. जयंत नारळीकर, पुणे

सजीव सृष्टी केवळ आपल्याच
ग्रहावर आहे का ? या ब्रह्मांडात अब्जावधी
आकाशगंगा आहेत आणि प्रत्येक
आकाशगंगेतील ताऱ्यांची आणि ग्रहांची
संख्या पण लाखो अब्ज एवढी प्रचंड आहे,
अशा परिस्थितीत पृथ्वी व्यतिरिक्त अन्य
कुठल्याही ग्रहावर मानवासारखा प्रखर बुद्धी
असलेला प्राणी असण्याची यत्किंचितही
शक्यता नाही का ? या प्रश्नात एक गोष्ट
सहजपणे गृहीत धरली गेली आहे की, आपण
पृथ्वीवासी मानवी जीव सर्व सजीव सृष्टीत
सर्वात बुद्धिमान आहोत. आपल्या पुरातन
संस्कृतीतील सर्व पौराणिक ग्रंथांतून पृथ्वी

व्यतिरिक्त काही अन्य ग्रहांवर माणसांपेक्षाही
वरचढ असलेल्या मानव सदृश्य देहधाऱ्यांचा
उल्लेख सापडतो. या ग्रंथात उल्लेखित यक्ष,
गंधर्व, किन्नर वगैरे देहधाऱ्यांची गणना याच
प्रकाराच्या सजीवात करता येईल. आजच्या
प्रगत विज्ञान युगातसुद्धा 'स्टार ट्रेक' किंवा
'स्टार वॉर' सारख्या काल्पनिक, वैज्ञानिक
कथांमधून अत्यंत सुरस आणि चमत्कारिक
पध्दतीने अशा प्रकारच्या अनेक सृष्टी
असल्याची बरीच मनोरंजक उदाहरणे दिली
गेल्याचे आढळते.

आजच्या प्रगत तंत्रयुगात आधुनिक
विज्ञानाचे सहाय्य घेऊन 'स्टार ट्रेक'
सारख्या कार्यक्रमातून पृथ्वी पलीकडील
सजीव सृष्टीचा शोध घेणारी कथानके
दाखविण्यामागे काही शास्त्रीय आधार आहे
का ? या शतकाच्या पाचव्या दशकापर्यंत
अशा प्रकारच्या (म्हणजे पृथ्वीपलीकडील
जगात सुबुद्ध सजीवांचा शोध घेणाऱ्या)
गोष्टींबद्दल काहीही भाष्य करताना वैज्ञानिक
फार सतर्क असत. पण आज या गोष्टी
(SETI-Search for Extra Terrestrial
Intelligence) बद्दल चर्चा करणे हा एक
महत्वाचा आणि अभिमानाचा विषय
समजला जाऊ लागला आहे. आणखी
आश्चर्य म्हणजे आता नासा (NASA)
सारखी कोणालाही अर्थसहाय्य करण्याच्या
बाबतीत अगदी सनातन असणाऱ्या संस्थेचे
ध्यानसुद्धा या विषयाकडे आकर्षित झाले
आहे. हे पाहून सहज जिज्ञासा होते की या
विषयाकडील दृष्टिकोनात इतका आमूलाग्र
बदल होण्याचे कारण काय असावे ?

एक मूलभूत कल्पना

पाचव्या दशकाच्या मध्यकाळात

खगोलीय, भौतिकी शास्त्राचे (Astrophysics) प्रसिध्द तज्ज्ञ फ्रेड हॉएल यांनी असे सुचविले होते की, अवकाशात विभिन्न प्रकारचे रेणू (Molecules) असलेले असंख्य भीमकाय ढग पसरलेले असावेत. पण त्यांच्या या विचाराला इतक्या मूलभूत आणि प्राथमिक स्वरूपाचे समजले गेले की, त्यामुळे श्री. हॉएल यांना त्याचे प्रकाशनही करता आले नाही. शेवटी त्यांनी आपल्या या कल्पनेला वैज्ञानिक कादंबरीचे रूप दिले आणि त्यामुळे श्री. हॉएल यांची 'The Black Cloud' या नावाने एक अप्रतिम कृती जन्माला आली.

यानंतर काही वर्षांनी अगदी कमी मिलीमीटर लांबी असणाऱ्या उत्सर्जित किरण लहरींचाही शोध घेऊ शकणाऱ्या डिश अँटिनांच्या (Dish Antennas) मदतीने अवकाशात विभिन्न प्रकारचे असंख्य रेणू असल्याचे आढळून आले. हे रेणू जैविक (Organic) आणि अजैविक (Inorganic) या दोन्ही प्रकारचे आहेत. यातील जैविक रेणू आकाराने बरेच मोठे असून त्यांच्यात सजीव सृष्टीसाठी आवश्यक असलेल्या 'डीएनए'

या अद्भुत रसायनाच्या रेणूचेही बरेच लहान-मोठे भाग आढळून आले आहेत. डीएनए हे कुठल्याही प्रकारच्या (वनस्पती किंवा प्राणी) सजीवाच्या शरीर निर्मितीसाठी लागणारे अगदी अपरिहार्य असे रसायन आहे. डीएनए शिवाय कुठल्याही सजीवाची निर्मिती होऊच शकत नाही. आज आपल्याला अवकाशात असंख्य रेणूंपासून निर्मित अशा भीमकाय ढगांच्या अस्तित्वाची माहिती मिळाली आहे. जी शेकडो प्रकाश वर्षे इतक्या लांबीपर्यंत पसरलेली आहेत. या सर्व

परिस्थितीजन्य पुराव्यावरून असे वाटते की, जर अवकाशात सजीव सृष्टीच्या निर्मितीसाठी अत्यंत आवश्यक असलेल्या रसायनाचे भाग भरपूर प्रमाणात सापडतात तर त्याच अवकाशात पृथ्वीशिवाय अन्य कुठल्या तरी ग्रहावर किंवा ताऱ्यावर सजीवसृष्टी का सापडू नये ?

या सर्व कारणांमुळे या शतकाच्या सहाव्या दशकात विज्ञानाच्या विभिन्न शाखांतील तज्ज्ञांमध्ये पृथ्वीपलीकडे ही सजीव सृष्टी असल्याच्या शक्यते-अशक्यतेवर चर्चा सुरू होऊन परस्परात या विषयावर विचारविनिमय होऊ लागला आहे. अवकाशात कुठे-कुठे म्हणजे कुठल्या आकाशगंगेतील कुठल्या ग्रहावर किंवा ताऱ्यावर सजीव सृष्टी असण्याची शक्यता आहे याची माहिती खगोलशास्त्राच्या तज्ज्ञांनी देण्याची आवश्यकता आहे. अवकाशात अशी किती ठिकाणे असू शकतात याची माहिती पण हे तज्ज्ञ देऊ शकतील. त्याचप्रमाणे जीवशास्त्राच्या तज्ज्ञांनी हे सांगणे आवश्यक आहे की, कुठल्या परिस्थितीत किंवा कुठल्या घटकांच्या उपस्थितीत सजीव सृष्टी निर्मितीच्या प्रक्रियेस प्रारंभ होण्यासाठी चालना मिळते. तसेच त्यांनी हेही सांगावे की, खगोल शास्त्रज्ञांनी सुचविलेल्या कुठल्या ठिकाणी सजीव सृष्टीच्या निर्मितीस अनुकूल अशी परिस्थिती असू शकते. या नंतर उत्क्रांती शास्त्राशी संबंधित तज्ज्ञांनी हे सांगण्याची आवश्यकता आहे की, वर उल्लेख केलेल्या परिस्थितीत अगदी प्राथमिक अवस्थेतील (एक पेशीय) सजीवांच्या उत्पत्तीपासून सजीवसृष्टीच्या अती प्रगत, सर्जनशील

आणि बुद्धिमान सजीवाची उत्क्रांती होण्यास किती कालावधी लागण्याची शक्यता आहे. यथा कदाचित अशी प्रगत सजीवसृष्टी पृथ्वी पलीकडे एखाद्या ग्रहावर असली तर तिच्याशी संबंध प्रस्थापित करून ज्ञानाची देवाण-घेवाण करण्याची जबाबदारी त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञांकडे आपोआप येईलच. आता सर्वात शेवटी पाळी येते समाजशास्त्राच्या तज्ज्ञांची. हे तज्ज्ञ या गोष्टीचा शोध घेतील की, अशा सृष्टीतील सजीव सामाजिकदृष्ट्या आपल्या तुलनेत किती प्रगतीशील आहेत. अर्थात ही कामगिरी विज्ञानाच्या विभिन्न क्षेत्रातील तज्ज्ञांनी एकत्र येऊन परस्पर सहयोगाने करण्याची आवश्यकता आहे.

ड्रेकचे समीकरण

सहाव्या दशकात कॉर्नेल विश्व विद्यालयातील फ्रँक ड्रेक नावाच्या एका खगोलशास्त्रज्ञाने सर्व मुद्यांना संख्या किंवा मात्रा परिमेयाचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला आणि त्या स्वरूपालाच आज 'ड्रेकचे समीकरण' या नावाने ओळखले जाते. अगदी सोप्या-सरळ भाषेत या समीकरणाचा उल्लेख करायचा झाल्यास असे म्हणता येईल की, हे समीकरण म्हणजे अशा अनेक घटकांची एक शृंखला आहे. ज्यांना परस्पर गुणले तर एक संख्या 'N' प्राप्त होईल. ही संख्या आपल्या आकाशगंगेतील अशा सजीव सृष्टींची संख्या दर्शवील ज्यांचे विज्ञान तंत्र पृथ्वीवरील मानवाच्या विज्ञान तंत्राएवढे प्रगट झालेले असेल.

ड्रेकचे समीकरण हे पटण्यासारख्या काही मूलभूत कल्पनांवर आधारित आहे. याप्रमाणे अशी सुबुद्ध आणि प्रगत सजीव सृष्टी असलेला प्रत्येक ग्रह त्यावरील सजीवांच्या

जीवितासाठी आवश्यक असलेल्या ऊर्जेचे स्रोत असणाऱ्या एखाद्या सूर्यासारख्या ताऱ्याभोवती प्रदक्षिणा घालीत असेल. (जशी पृथ्वी सूर्याभोवती प्रदक्षिणा घालते.) त्या ग्रहाचे त्याच्या सूर्यापासून असलेले अंतर जर फार कमी असेल तर अती उष्णतेमुळे त्या ग्रहावर सजीव सृष्टी जिवंत राहू शकणार नाही. तसेच हे अंतर जर फार जास्त असेल तरीही त्या ग्रहावरील सजीव सृष्टी पुरेशा ऊर्जेअभावी नष्ट होईल म्हणून सजीव सृष्टी असलेले ग्रह आणि त्यांना ऊर्जा पुरविणारे त्यांचे सूर्यासारखे तारे यांच्यामधील अंतर अगदी आवश्यक तेवढेच असेल. या ग्रहांवरील सजीवांची शरीररचना, त्यांची कार्य पध्दती वगैरे आपल्या ग्रहावरील तत्सम सजीवांपेक्षा काही विशेष भिन्न असेल असे वाटत नाही. वर उल्लेख केलेल्या विज्ञानाच्या विभिन्न शाखांतील तज्ज्ञांनी मिळून ड्रेकच्या समीकरणातील सर्व संबंधित घटकांचा विचार करून त्यातील N या संख्येची वास्तविक किंमत काढण्याची गरज आहे. त्यांच्या हिशोबाप्रमाणे जर N ची किंमत एक (N=1) अशी आली तर त्याचा अर्थ असा होईल की, आपल्या आकाशगंगेत सुबुद्ध सजीव सृष्टी असलेला एकच ग्रह आहे आणि तो म्हणजे आपली पृथ्वी आणि त्यावरील सुबुद्ध प्रगत सजीव म्हणजे कोण? अर्थात दस्तरखुद्द आपणच! म्हणजे आपली मनुष्य जात. असा जीव तो एकट्याच असल्यामुळे मानवाला अशा सर्वोच्चस्थानी असल्याचा अभिमान वाटल्या वाचून राहाणार नाही हे अगदी खरे आहे. पण जर का या N ची किंमत एकापेक्षा जास्त म्हणजे दोन किंवा त्यापेक्षा कितीही जास्त असली तर मानवाचा हा सर्वोच्च मान

नक्कीच हिरावून घेतला जाईल. पण त्याबरोबरच मानवाला एक अत्यंत सुखद गोष्टीची उपलब्धी होईल. ती म्हणजे अन्य ग्रहावरील आपल्यासारखे सुबुध्द जीव (किंवा आपल्यापेक्षाही प्रगत असे जीव) शेजारी म्हणून आपल्याला मिळतील आणि अशा सुबुध्द जीवाशी संबंध, संभाषण, परस्पर देवाण-घेवाण वगैरे प्रस्थापित करण्याची अमोल संधी आपल्याला मिळेल.

सध्या आपल्याजवळ उपलब्ध असलेल्या ज्ञानाच्या आधारावर ड्रेकच्या समीकरणातील N ची किंमत काढणे शक्य नाही. निरनिराळ्या तज्ज्ञांना विचारल्यावर ते आपआपल्या तर्कांच्या आधारावर N ची निरनिराळी किंमत सांगतात. निराशावादी तज्ज्ञांच्या म्हणण्यानुसार 'आपल्यासारखे सुबुध्द आम्ही एकटेच आहोत. अन्य कुठल्याही ग्रहावर आपल्यासारखे विज्ञान तंत्रात प्रगत असलेले सजीव नाहीत.' मुख्य करून जीवशास्त्राचे तज्ज्ञ (Biologists) या मताचे आहेत. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे पृथ्वीवर झालेला सजीव सृष्टीचा प्रारंभ इआणि विकसित पृथ्वीवर असणाऱ्या अनेक घटकांच्या परस्परांशी होणाऱ्या प्रक्रियांचा परिपाक आहे. अशा प्रक्रिया वारंवार होत नसून अगदी क्वचितच होतात. या प्रक्रिया होण्याचे प्रमाण अत्यंत कमी असल्यामुळे त्यांच्या मते ब्रह्मांडात अब्जावधी आकाशगंगा आणि ग्रह असले तरी त्यांच्यापैकी कुठल्याही ग्रहावर सजीव सृष्टीला जन्म देणाऱ्या प्रक्रियेची पुनरावृत्ती होण्याची शक्यता जवळ जवळ नाहीच. पण आशावादी तज्ज्ञांचे मत याच्या अगदी उलट आहे. अशा तज्ज्ञांमध्ये खगोलशास्त्रातील

तज्ज्ञांचा समावेश केला जाऊ शकतो. या तज्ज्ञांना ब्रह्मांडाच्या विशाल स्वरूपाची पूर्ण कल्पना आहे. त्यांचे म्हणणे असे आहे की, सजीवांची निर्मिती करणाऱ्या प्रक्रियेचे गूढ एकदा उकलले गेल्यावर आपल्याला ती प्रक्रिया बऱ्याच ठिकाणी घडत असल्याचा प्रत्यय येईल आणि ती प्रक्रिया आज वाटते तेवढी दुर्लभ वाटणार नाही. निराशावादी तज्ज्ञांचा आणखी एक सवाल असा आहे की, आपल्यासारखी सुबुध्द आणि प्रगत सजीव सृष्टी जर दुसऱ्या एखाद्या ग्रहावरही आहे तर आजपर्यंत तेथील सजीवांनी आपल्या पृथ्वीला भेट कशी काय दिली नाही? अवकाशातून पृथ्वीकडे येणाऱ्या तथाकथित उडत्या तबकड्यांच्या (UFO) अस्तित्वावर विश्वास ठेवणारा माणूस यावर ठामपणे असे म्हण्याची शक्यता आहे की, असे सजीव आपल्या पृथ्वीला भेट देण्यासाठी अनेकदा आले आहेत आणि आजही येत आहेत. पण या गोष्टींना सत्य ठरविणारा एवढी शास्त्रीय पुरावा अजून तरी उपलब्ध नाही. असे गृहीत धरा की आपण आज उपलब्ध असलेल्या तंत्रज्ञानाच्या मदतीने चंद्रावर ५० तासात पोहोचू शकतो. पण पृथ्वीपासून चंद्र किती अंतरावर आहे? या प्रश्नाचे उत्तर किलोमीटरमध्ये न देता खगोलशास्त्राच्या भाषेत असेही देता येईल की, प्रकाश किरणांना हे अंतर कापण्यास १-१/४ सेकंद एवढा वेळ लागेल. पृथ्वीच्या सर्वात जवळ असलेल्या प्रॉक्सिमा सेंटॉर्री (Proxima Centauri) या ताऱ्यापासून प्रकाश किरणांना पृथ्वीवर येण्यास ४-१/४ वर्ष इतका काळ लागतो. आता हिशेब करा की, आज उपलब्ध असलेल्या आपल्या अवकाश

यानातून या ताऱ्यावरून पृथ्वीवर येण्यास किती कालावधी लागेल ?

तुम्हाला या किचकट हिशेबाच्या फंदात न पाडता तुमचे श्रम वाचविण्यासाठी या प्रश्नाचे उत्तर मीच देतो. हा प्रवास पूर्ण करण्यास आज उपलब्ध असलेल्या सगळ्यात वेगवान अवकाशयानालासुद्धा ढलक्ष वर्षे एवढा कालावधी लागेल. आपले आयुष्यमान लक्षात घेता आपल्याला जिवंतपणी हे शक्य होणार आहे का ? आपण हे जरी गृहीत धरले की, दुसऱ्या ग्रहावरून येणाऱ्या पाहुण्याकडे अत्यंत वेगवान अवकाशयाने असतील त्यामुळे त्यांना हे अंतर कापण्यास कमी वेळ लागेल तरीही दोन ताऱ्या किंवा ग्रहांमधील असणारे प्रचंड अंतर जलद कापण्याचा प्रश्न सहज सोडविण्यासारखा नाही हे मान्य करावेच लागेल.

अनेक आशावादी तज्ज्ञ या प्रश्नाचे उत्तर एका निराळ्या प्रकाराने देतात. यासाठी हे तज्ज्ञ एखादा प्राणी संग्रहालय प्रस्थापित करण्यामागच्या हेतूचा (Zoo Hypothesis) उल्लेख करतात. आपण मानव अन्य जीवित प्राण्यांची संग्रहालये प्रस्थापित करतो किंवा त्यांचे संरक्षण आणि नैसर्गिक वाढीसाठी अभयारण्ये उभारतो. इथे वन्य प्राणी, पक्षी वगैरे सुरक्षित जीवनाचा अनुभव घेतात. आपण या प्राण्यांपासून लांब राहून, लांबूनच त्यांचे निरीक्षण करतो. त्यांच्या जीवनाच्या सर्व पैलूंचा व सवयींचा अभ्यास करतो. त्या प्राण्यांबद्दल ही सर्व माहिती मिळविताना आपण त्यांच्या नैसर्गिक जीवनात कुठल्याही प्रकारची दखल अंदाजी करत नाही. त्याचप्रमाणे या तज्ज्ञांच्या मते पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीचे अन्य ग्रहावरील सुबुध

सजीवांकडून लांबूनच निरीक्षण आणि अध्ययन केले जात असावे. हे परग्रहीय सजीव आपल्या नैसर्गिक जीवनाचे अध्ययन करण्याची सदिच्छा बाळगून हेतू पुरस्सर आपल्यापासून लांब राहून आपल्या जीवनात कुठल्याही प्रकारची दखलंदाजी करीत नसावेत.

तज्ज्ञांची योजना

या सर्व मुद्यांबद्दलचे तर्क-वितर्क आणि कल्पना बाजूला ठेवून आपण परग्रहांवरील या सुबुध सजीवांचा शोध कशा प्रकारे घेऊ शकतो याचा विचार करणे आवश्यक आहे. पूर्वीच सांगितल्याप्रमाणे माणसाचा उपयोग करून किंवा माणसाचा उपयोग न करता, आज उपलब्ध असलेल्या तांत्रिक बळाच्या आधारावर हे कार्य आपण करू शकण्याची सुतराम शक्यता नाही. या बाबतीत १९५९ साली दोन वैज्ञानिकांनी सुचविलेला एकच मार्ग व्यवहार्य वाटतो. या दोन वैज्ञानिकांपैकी एकाचे नाव आहे गियूसेप्पे कोक्कोनी (Giuseppe Cocconi) आणि दुसरा वैज्ञानिक आहे फिलीप मॉरिसन (Philip Morrison) या वैज्ञानिकांनी असे सुचविले आहे की, परग्रहाशी किंवा ताऱ्यांशी संपर्क साधण्यासाठी २१ सेंटीमीटर लांबीच्या रेडिओ लहरींचा उपयोग करायला हवा. ही विशिष्ट लांबी असलेल्या लहरींचे उत्सर्जन नैसर्गिकपणे हायड्रोजन या मूलतत्त्वाच्या अणूंमधून होते. हायड्रोजन हे आकाशगंगेत सर्व ठिकाणी विपुलतेने आणि सातत्याने सापडणारे मूलतत्त्व आहे. म्हणून ही विशिष्ट लांबी असलेल्या रेडिओ लहरींचे प्रक्षेपण केले गेले तर ते अन्य ग्रहावरील सुबुध सजीवांच्या लक्षात आल्याशिवाय राहाणार नाही. अशा

लहरींचे प्रक्षेपण करण्यास ऊर्जा पण कमी लागते आणि त्या शिवाय वाटेत या लहरींचे इतर लहरींच्या तुलनेत शोषण केले जाण्याची शक्यता पण फार कमी असते. आपल्या पृथ्वीचे वातावरणही या विशिष्ट लांबीच्या लहरींसाठी तुलनात्मकदृष्ट्या शांत आणि कमी कलकलाटाचे असते.

या सर्व गोष्टी उपलब्ध झाल्यानंतर परग्रहावरील सुबुध्दांचा शोध घेणाऱ्या गोहिमेसाठी सर्वांत उत्तम व्यूहरचना करणे म्हणजे ठिकठिकाणी विशाल एन्टीनाची (Antennas) उभारणी करणे. या एन्टीनांच्या मदतीने आपण दोन ग्रहांवरील सुबुध्द सजीवांच्यात होणाऱ्या संदेशाना मगल्या मधे पकडू शकतो. त्यांचे हे संदेश प्राप्त केल्यावर जर आपण त्या संदेशाचा अर्थ लावण्यात यशस्वी ठरलो तर आपण ते संदेश धाडणाऱ्या आणि प्राप्त करणाऱ्या या दोन्ही पक्षांचा छडा सहजपणे लावू शकतो. दोन ग्रहांमध्ये परस्पर होणाऱ्या या संदेशांची मगल्यामधे चोरी करणे नैतिकदृष्ट्या समर्थनीय आहे किंवा नाही याबद्दल मतभिन्नता होऊ शकते. पण या प्रयोगापासून प्राप्त होणाऱ्या फलितांचा विचार केला तर ही चोरी नैतिक आणि इतर सर्व दृष्टीने समर्थनीय ठरेल यात शंका नाही.

आपण बऱ्याच वेळेला महत्त्वपूर्ण आणि बहुपयोगी लक्ष साधण्यासाठी वापरलेल्या साधनांकडे कानाडोळा करतो. परग्रहांवरील सुबुध्दांचा शोध घेण्यात (SETI) व्यस्त असलेले तज्ज्ञ आपल्या कामासाठी वृत्तबुद्ध केलेल्या मार्गाचा वापर करीत आहेत. त्याशिवाय ते अत्यंत प्रामाणिकपणे आपले स्वतःचे संदेश पण परग्रहांवर पाठवून त्यांची उत्तरे मिळण्याची प्रतीक्षा करीत आहेत. पण अशा तऱ्हेने परग्रहांवरील सुबुध्दांशी संभाषण प्रस्थापित करण्यात यश मिळविण्यासाठी बऱ्याच काळापर्यंत धीर धरण्याची आवश्यकता आहे. कारण आपण प्राविक्षमा सेंटाऊरी या आपल्या शेजारच्या तान्यावर असलेल्या एखाद्या मित्राला 'राम-राम' (आजच्या भाषेत 'हाय') केले तर त्याचे तिथून उत्तर मिळविण्यासाठी आपल्याला कमीत कमी ८-१२ वर्षे थांबावे लागेल.

(अनुवाद : श्री. पु. के. चितळे, मुंबई.)

सौजन्य : टाइम्स ऑफ इंडिया)

(आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे शास्त्रज्ञ श्री.

जयंत नारळीकर यांच्या एका इंग्रजी लेखाचा अनुवाद.)

० सर विल्यम ऑस्टर हे वैद्यकीय विद्यार्थ्यांसमोर बोलत होते. विषय होता 'द्विग आपणारी पेये.'

"सर," एका विद्यार्थ्याने त्यांना विचारले, "दारुमुळे माणूस एखादी गोष्ट अधिक चांगली करू शकतो, हे खर आहे काय?"

"तसंच काही म्हणता येणार नाही," सरसाहेब म्हणाले, "एखादी गोष्ट अधिक वाईट करण्याइतका मनुष्य जास्त निर्लज्ज होतो, एवढे मात्र खर!"